

(a možná příliš plytkých) úvah, o jakou jsem se tady pokusil. Nešlo mi o to, předkládat konstruktivně alternativu (ostatně v žádné reformní komisi nesedím), nýbrž na základě svých zkušeností zmapovat a snad trochu rozšířit prostor pro „výuku historie“. Návody nemám, a to, za co bych ve výuce plédoval, možná jiní kolegové a kolegyně již uplatňují. Je mi jasné, že pro „problémový“ (a nikoliv „přehledový“) přístup, při němž se vychází z toho, co studenti a studentky v dějinách pocítují jako pro sebe relevantní, musí být vytvořeny podmínky – v první řadě podmínky mentální. Snad je tím možné poněkud narušit zásadně nerovný vztah toho, kdo relevanci veřejně konstruuje (historika, učitele), a toho, kdo ji přijímá.

Nejsa si sám vždy jist přesným datem, mohu na závěr jen obměnit otázku z titulu. Tedy: Musí absolvent/absolventka historie/dějin/humanitní vzdělanosti/učitelství dějepisu na pražské Filozofické fakultě/na univerzitě v Plzni/Pasově/Montpellier/Washingtonu vědět, kdy byla bitva na Bílé hoře?

O DĚJINÁCH A PAMĚTI

Dušan Třeštík

On History and Memory

Against the background of the current debates in the Czech Republic on the “purity of history” and the need to protect some notional „correct history”, practised by professionals, from the meddling and disinterpretation of journalists, politicians and the public in general, the author draws attention to the headway being made by contemporary research on the historical “memory” of nations and other groups. While obviously “Memory” is not “correct”, it is authentic and legitimate. It is not the enemy of the history produced by professionals, but its partner in dialogue. Historians must conduct such a dialogue with the public on the broadest possible basis, must open themselves up to it and not hide from it behind the dangerously cracked shield of their positivist scientism.

V Česku probíhá lýtý boj o čistotu dějin,¹ které někteří nedoukové, zejména pak novináři, bezohledně znásilňují, sledující tímto obmyslným matením prostomyslné veřejnosti nejspíš nějaké své temné cíle. Jedinými vykladači a vůbec správci, obránci panenské čistoty dějin mají přece, jak známo, být profesionální historici. Novináři a publicisté mohou vědecky exaktní závěry historiků pouze popularizovat, přibližovat je prostému, nevinnému lidu jadrným jazykem, případně i uměleckou formou. Myšlení se při tom předpokládá jen ve velmi přesně vymezené

¹ K tomu nepodařenou diskusi, plnou malicherných nedorozumění, nepodstatností, omylů a trapných osobních výpadů v Dějinách a současnosti 23/2003, č. 4, s. 34–38; č. 5, s. 46–47; 24/2004, č. 3, s. 54–55.

míře. Pokud by se některé části dějin staly politickou záležitostí – čemuž se bohužel často není možné dost dobře vyhnout –, stačí přece k jejich správnému posouzení úředně ustanovit příslušnou komisi historiků, která nalezne tu jedinou pravou pravdu, o níž ve sporu laiků jde. Nějaká veřejná, ne přísně odborná diskuse je pak zbytečná nebo v každém případě redundantní, protože pravda přece už byla nalezena a její falzifikace (řečeno s Popperem) se tedy může nadále odehrávat jen na hřišti ohraničeném pravidly historického řemesla uvnitř cechovně vymezené historické „obce“, a nikoli na veřejném prostranství. Že na to politici většinou neberou zřetel a na pravdy svých komisí se odvolávají čistě účelově, je sice politováníhodné, na věci samé to však nic nemění.²

To je jasné a jednoduché – pokud ale platí předpoklady, na nichž vše stojí. Hlavním z těchto předpokladů je za samozřejmou považovaná představa, že existují jedny jediné dějiny, které jsou v nějakém, více či méně přímém vztahu k minulosti, že jsou nejen jejím popisem, ale její součástí. Představujeme si, že to, co je

² To je – pochopitelně polemicky poněkud karikovaný – postoj skupiny (byť svou názorovou skupinovitostí jako „sprostou lež“ vehementně popírá), považující se očividně (byť to také popírá) za jakousi reprezentaci toho, co o čem mluví jako o „historické obci“, řemeslnickém cechu dozírajícím na kvalitu a distribuci výrobků, stejně jako na kvalifikaci mistrů a tovaryšů. Nic takového už neexistuje, stejně jako neexistují nějaké jediné správné nebo, nedej bože, oficiální české dějiny. Nemůže to tedy mít ani reprezentanty, ani autoritativní správce, ani zaštiťující instituce. Nikdo dnes, po zániku přísně dohlížené „historické fronty“, nemůže promlouvat ani jménem historiků, ani jménem historie. Každý může mluvit pouze a jediné jménem svým, nanejvýše ještě (jako v našem případě) jménem svých myšlenkově spřízněných přátel. Jediná uplatnitelná autorita je tu autorita osobní, získatelná pouze a jediné dílem, ne úřadem. V tom se verbálně jistě shodneme všichni; stejně zřejmé však je, že shora charakterizované postoje svědčí o opaku. Projevují se v nich návyky a stereotypy, které by sice nikdo výslovně nehájil, přesto však jsou jako vzorce chování živé. V konečné instanci odrážejí beznadějně zpoždění jedné či dvou nyní aktivních generací za obecnou proměnou současné společnosti, která v epoše globalizace prochází „renesancí kapitalismu“. Přechází od rigidních, autoritativních a hierarchizovaných, svrchovaným rozumem nadaných institucí průmyslového kapitalismu a jeho souspuťníka, národního státu, k volným, „zesítěným“ strukturám malých týmů, jen volně navázaných na ústředí firmy či korporace. Obrazem moderní instituce už není velká budova s hierarchicky členěnými, těžkopádně mezi sebou komunikujícími patry ředitelů, podředitelů a pod-podředitelů, přes šedou, trpnou masu „řadových pracovníků“ až po vrátného a topiče dole v kotelně, nýbrž malá řídicí a servisní jednotka spojená (fyzicky i obrazně) po „síti“ s množstvím neustále se proměňujících, polosamostatně pracujících poloformálních týmů a často i jednotlivců. Byla-li hlavní zásadou průmyslové epochy disciplína, je hlavní zásadou současnosti tvůrčí svoboda. Řízení není už rigidním příkazováním opírajícím se o samozvanou nebo vrchnost propůjčenou pseudoautoritu, ale citlivým motivováním a pružným managementem kreativních skupin. Výsledkem této „anarchické“ dynamické struktury je nejenom zásadní snížení nákladů, ale především naprosto nebyvalé zvýšení kvality a produktivity práce. Tak u nás funguje už velká většina úspěšných firem a společností, ne však institucí vědy, které až na výjimky trvají v zažitých stereotypech, a tím také v o autoritářskou pseudoracionalitu institucí opeřených dědičných bludech dávno minulých epoch.

napsáno v učebnicích jako výsledek mlčenlivé dohody historiků, je tak či onak minulostí samou, je to její vnitřní strukturou, jejím příběhem. Jinak řečeno: je to pravda o historii, a protože pravda může být jen jediná, je tato historie jediná možná. Je jí sice možné všelijak doplňovat a korigovat, vždy to ale budou tyto, a ne jiné dějiny. Dějiny nikdo, zejména ne historik, nekonstruuje a nevymýšlí, ale nalézá je v zásadě hotové, uložené v minulosti.

Předpoklad tohoto předpokladu je rovněž jasný: dějiny jsou nepřetržitým kontinuem, a proto také jednotným příběhem. Jejich „smysl“ neúští v současnosti, ale v budoucnosti; dějiny jsou projekcí minulosti do budoucnosti, a v tom je tedy jejich praktický význam. Mohou být chápány jako výzva k rekonstituování dokonalé minulosti, jako výzva k reformě nedokonalé minulosti nebo jako výzva k jejímu revolučnímu popření. Vždy je to ale projekt a závazek. Dějiny jsou tedy velmi praktickou záležitostí a z toho plyne, že jejich čistota musí být všemi silami bráněna proti znásilňování laiky.

Prvním takovým velkým příběhem je příběh křesťanský, který začíná jedinečným a neopakovatelným příchodem Spasitelovým a končí ve stále nedostihované, ale prý dostižitelné budoucnosti zmrtvýchvstáním a posledním soudem. Jeho sekularizovanou podobou byl osvícenský pokrok. Ten byl také obecný a všelidský, i když neměl zřetelný konec v nějaké vrcholné dokonalosti či nejpokročilejším pokroku. Byl také příliš rozumářský a ve své abstraktní obecnosti nemohl produkovat příběhy, které by lidé přijali skutečně za své. Proto se pokrok rozpadl na řadu paralelních pokroků, které si přivlastnily národy.³ Nově vznikající národy, zejména pak národní státy, učinily z dějin samotný základ své existence, mocný nástroj nivelizace sjednocující lidi v národ. Současně se zrodila profesionální historická věda, která okamžitě vstoupila do služeb národa a jeho státu. Stala se „objektivním“ garantem pravdivosti národního příběhu, prosazovaného a administrovaného státem. Tato mlčenlivá, ale o to pevnější aliance národního státu s vědeckým dějepiscetvím je tím konečným předpokladem, na němž stojí boj za obranu čistoty jednotného a jediné přípustného národního příběhu.

Potíž je v tom, že nic z těchto samozřejmostí 19. a větší části 20. století již na počátku 21. věku neplatí. Národní státy se proměňují v mlýnu globalizace, ztrácejíce svou bývalou sebevědomou sílu, národy přestávají být jedinými vnucenými identitami lidí a především: jednotné a jediné, vědecky garantované dějiny ustupují na celé čáře tomu, čemu se po francouzském vzoru říká paměť. Vše je součástí komplexu rychlého, postmoderně veselého zániku evropské moderny a bolestného, pomalého, tápavě reflexivního zrodu druhé moderny, jak ji nazývá Ulrich Beck.⁴

³ O tom, jak k tomu došlo, srov. kupříkladu vynikající syntézu HAGENA SCHULZE, *Stát a národ v evropských dějinách*, Praha 2003.

⁴ ULRICH BECK, *Reflexive Modernisation*, Cambridge 1994; *Reflexive Modernisierung: Eine Kontroverse*, hrsg. von Ulrich Beck, Anthony Giddens, Scott Lash, Frankfurt am Main 1996;

„Paměť“ je něco jiného než dějiny, je to živý, aktivní vztah k minulosti v celé její šíři.⁵ Paměť pochází z privátní sféry, jsou to jednotlivci, kteří si něco pamatují, něco zapomínají a nějak to strukturují a slovně či obrazově formují. K minulé skutečnosti je to v důsledku všech těchto operací, počínaje samotnou (velice složitou) fyziologií zapamatování a zapomínání a konče nezbytnou fabulací výsledného (nedefinitivního, stále měněného) příběhu, jen ve velmi volném vztahu. S dějinami historiků, které jsou přece kolektivní, a nikoli individuální, objektivní, a ne subjektivní, nemá taková paměť nic společného.⁶ Víme to všichni – pamětníci jsou jedním z nejhorších historikových pramenů, asi stejně nespolehlivou jako pro soudce očití svědci. Pro jednotlivce samotné jsou ale jejich pamatované příběhy jejich identitou, říkají jim, kým jsou a kam jdou. Zapomínání jednoho a připomínání druhého jim umožňuje žít v nějakém snesitelném smyslu. V předmoderních dobách, v době, kdy neexistovaly lineární dějiny řízené diktaturou pokroku, kdy se časy opakovaly v cyklech a dějiny byly součástí řádu tradice, v němž žily společnosti, bylo snadné smířit tyto paměti jednotlivců s řádem světa. Jednotlivec z něho nebyl vydělen, jeho identita byla kolektivní v tom smyslu, že byla částí obecně platného řádu. Tragické rozpory, ty o nichž pojednává řecká tragédie, vznikaly uvnitř řádu – a ne vně něho – mezi „jednotlivým a obecným“.

V epoše evropské moderny se ale rozpor mezi pamětí a novými dějinami jako ztělesněním pokroku stal zásadním a stále více nenesitelným. Velká národní a ji-

ULRICH BECK, *Was ist Globalisierung?*, Frankfurt am Main 1997; *Die Modernisierung der Moderne*, hrsg. von ULRICH BECK, WOLFGANG BONSS, Frankfurt am Main 2001.
 5 Podrobnou komentovanou bibliografií lze nalézt na http://www.fl.ulaval.ca/cefano/biblio_m.htm (Jacinthe Ruel, Jacques Mathieu). Obecně – na příkladu starověkých vysokých kultur – JAN ASSMANN, *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, München 1992; ALEIDA ASSMANN, *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*, München 1999. Dále: MOSES I. FINLEY, *Mythe, mémoire, histoire. Les usages du passé*, Paris 1981; *La mémoire et l'oubli*, Communications 49/1989; *Les processus collectifs de mémorisation (Mémoire et organisation). Actes du Colloque d'Aix-en-Provence (juin 1979)*, Aix-en-Provence 1979; *Gedenken im Zwiespalt. Konfliktlinien europäischen Erinnerns*, hrsg. von ALEXANDR ESCUDIER, Göttingen 2001. Na příkladě druhé světové války *Erinnerungskulturen. Deutschland, Italien und Japan seit 1945*, hrsg. von CHRISTOPHER CORNELISSEN, LUTZ KLINKHAMMER, WOLFGANG SCHWENTKER, Frankfurt am Main 2003. S hlediska kritiky pramenů a vůbec hermeneutiky JOHANNES FRIED, *Erinnerung und Vergessen. Die Gegenwart stiftet die Einheit der Vergangenheit*, Historische Zeitschrift 273/2001, s. 561–593; TÝŽ, *Geschichte und Gehirn. Irritationen der geschichtswissenschaft durch Gedächtniskritik*, Stuttgart 2003; TÝŽ, *The Veil of Memory. Anthropological Problems When Considering the Past*, London 1998. U nás k tomuto směru bádání patří především brilantní semiotické analýzy Vladimíra Macury a vynikající práce Jiřího Raka, Zdeňka Hojdy, Víta Vlnase a dalších, třebaže s konceptem paměti většinou výslovně neoperují. Určité shrnutí poskytuje česká účast na výstavě *Mythen der Nationen v Berlíně* roku 1998: *Mythen der Nationen. Ein europäisches Panorama*, hrsg. von MONIKA FLACKE, Berlin 1998.
 6 NATALIE ZEMON DAVIS, *History's two Bodies*, American Historical Review 93/1988, s. 1–30.

ná vyprávění předepisovala identity, do nichž se musely vtěsňovat individuální paměťové příběhy, a nové dějiny se tak nutně staly noční můrou individuálních pamětí. Zřetelně to například ukazuje záležitost kolaborace za druhé světové války. Národní příběhy ještě donedávna vyprávěly o hrdinném odporu národů proti okupantovi a o hrstce zrádců, která kolaborovala; individuální paměti ale věděly, že lidé se snažili nějak přežít, a všichni tedy činili nejrůznější kompromisy na hranici možného a morálního. Ústup oficiálních dějin od legendy o *résistance*, k němuž nyní došlo v celé Evropě, byl v tomto smyslu vítězstvím paměti nad dějinami; paměť se ukázala být pravdivější než dějiny. Podstatné ale je, že výsledkem bylo „zkolektivnění“ jednotlivých pamětí. Morální problém přestal být problémem jednotlivců, stal se otázkou celých společností, v tomto případě především národních. S takto dosažené pozice začíná spontánně „dekonstruovat“ tradiční národní dějiny, či spíše „národní paměti“, a odhaluje je jako „mytologii“. Taková dekonstruovaná, politicky korektní historická paměť ale zpochybňuje samotnou podstatu „pamatujících si“ společností, likviduje jedny příběhy a nenabízí místo nich žádné jiné, s nimiž by bylo možné se identifikovat tak snadno jako s příběhy „národními“. Jsou to totiž z větší části příběhy o vinách: Němců za holocaust a Francouzů třeba za špinavou alžírskou válku. Vznikají tak „historicky korektní dějiny“,⁷ konec konců stejně falešné jako ty, na něž útočí. Nesnaží se dějiny pochopit, ale soudit, nahradit jednu paměť pamětí druhou, ne uváženě pravdivou, diferencovaně pluralitní, ale zase jedinou, přímočaře politicky korektní, odpovídající vládnoucím myšlenkovým stereotypům současnosti.

To je to, co se stalo s pamětí všeobecně. Padla moderna, padly staré dějiny, zvířely nebo vítězí paměti, které se ale stávají pamětí velkých společností, a tedy dějinami. Podstatné při tom je, že tyto paměti jsou mnohé a různé, zatímco staré dějiny byly jedny. Paměť se stala označením pro tyto pluralitní a v určitém smyslu alternativní dějiny, ale především pro ten autentický vztah k minulosti, který vyjadřuje. Od doby, kdy v roce 1984 Pierre Nora začal vydávat monumentální sérii *Les lieux de mémoire*,⁸ se paměť stále víc stává aktuálním konceptem i pro moderní dějepisce. Silný proud tzv. kulturních dějin je nesen právě konjunkturou pamětí, vzpourou malých lidí proti velkým dějinám, okrajových skupin proti majoritním dějinám, které je většinou zcela důsledně vytěsňovaly.⁹

7 JOSÉ SÉVILLIA, *Historiquement correct. Pour en finir avec le passé unique*, Paris 2003.

8 *Les lieux de mémoire*, (ed.) PIERRE NORA, Paris 1984–1992; TÝŽ, *Zwischen Geschichte und Gedächtnis*, Berlin 1990. Německý pendant *Deutsche Erinnerungsorte*, hrsg. von ETIENNE FRANÇOIS, HAGEN SCHULZE, München 2001. K tomu P. CARRIER, *Places, Politics and the Archiving of Contemporary Memory in Pierre Nora's Les Lieux de mémoire*, in: *Memory and Methodology*, (ed.) Susannah Radstone, Oxford-New York 2000, s. 37–57.

9 U nás jsou to zejména průkopnické „nedějiny“ JOSEFA PETRÁNE, *Kalendář*, Praha 1988, nebo to, co na poli raného novověku dělá velice aktivní „budějovická škola“ Václava Bůžka či na širším poli osvěcený – bohužel bývalý – seminář Miroslava Hrocha v Praze.

Asi nejpodstatnější je ale to, že dějiny se v epoše globalizace překotně, téměř by se chtělo říct šíleně, zrychlily. Rodíme se do jedné doby, žijeme v další a umíráme v úplně jiné. To je jedinečné, nikdy nebývalé. To, co bylo včera, není dnes a neříká to vůbec nic o tom, co bude zítra. Budoucnost se stala tak blízkou, že je nepředvídatelná. Vstoupili jsme do jedinečného věku nejistot, jehož řídicím obrazem už není majestátní, zákonitá a předvídatelná newtonovská mechanika, ale (sice) determinovaný, ale nepředvídatelný chaos.¹⁰ Důsledkem je, že dějiny se oddělily od budoucnosti, přestaly být projektem či návodem. Naše současnost přestala být naplňováním nějakého (revolučního, reformního, konzervativního) projektu, získala vlastní váhu a hodnotu, s níž si ale nevíme rady. Proto se obracíme do minulosti. Ta ale ztratila spolu se ztrátou svého eschatologického zacílení smysl. Znovu se stala otevřenou, nepoznanou a tajemnou. Nic jiného však nemáme, nic jiného nám neodpoví na ty existenciální otázky, které si musíme klást, chceme-li zůstat „lidmi s vlastnostmi“.¹¹ Jen zde můžeme hledat své identity. Pád starých dějin proto vyvolává nebývalou konjunkturu minulosti a nových dějin. Ta ale stojí ve znamení paměti, mnohých a různých dějin, „nové historie“ či historické antropologie. A právě proto to není žádná profesní záležitost konzervativního historického cechu. Ten se sice může pokoušet házet své dřeváky do běžícího stroje, který jej připravuje o prestiž, ale nepomůže mu to. Veliký boom historie, který zažívá naše civilizace v posledních desetiletích, nevyvolali profesionálové, ti za ním – v lepším případě – pouze klopýtají. Ústupové boje, které vedou ti, kteří se nemohou rozloučit s představami starých pozitivistických dějin,¹² jsou už jen smyslu zbavenými rituálními tanci nad vychladlým kadávrem.

Velikému myšlenkovému a začasť svrchovaně politickému proudu „paměti“ nejde o pravdivost v užovčném profesionálním smyslu shody s prameny, nýbrž o obecnou autentičnost, tedy o pravdivost v širokém smyslu slova. Velká národní vyprávění minulých doby byla sice téměř ve všech detailech pravdivá, ve svém celku ale byla tak či onak velkou tendenční nepravdou. Pravda není nic tak jednoduchého, jak si to představují katedroví historici; v konečném důsledku totiž není někde mimo nás; jsme – jak říkal Merleau-Ponty – uvnitř ní. Ta pravda, o níž tu jde, je pravdou žitou, ne nějakou abstrakcí.

10 K tomu podrobněji DUŠAN TŘEŠTÍK, *Dějiny ve věku nejistot*, in: *Dějiny ve věku nejistot*.

Sborník k příležitosti 70. narozenin Dušana Třeštika, Praha 2003, s. 23–44.

11 Mám samozřejmě na mysli „Muže bez vlastností“ Roberta Musila.

12 O tom, co myslím „pozitivistickými dějinami“, srov. DUŠAN TŘEŠTÍK, *Faktopisci a dějepisci*, *Dějiny a současnost* 22/2002, č. 5, s. 36–40. Musím ale ne zrovna nepočteným radikálním novátorům připomenout, že „faktopisec“ není „řemeslník“ držící se fakt, a zasluhující si proto opovržení, nýbrž ten, kdo na nich přestává. Řemeslníkem je ale ten i onen, „řemeslo“ je nezbytný předpoklad, i když samo o sobě dějepisce nedělá.

Není to pouze pravda historického bádání a netvoří ji pouze historici, nýbrž politici a publicisté, ale třeba i soudci soudící chtě nechtě minulost (a ne jen jednotlivce), a nakonec my všichni, kteří se ještě dokážeme tázat. Je to jeden z těch reflexivních pohybů společností, které reagují na prudce se měnící podmínky života a ve svých, vesměs nezamýšlených a nepředvídatelných výsledcích pomalu a bolestně vytvářejí komplex druhé moderny, provizorní a proměnný „řád z chaosu“.¹³ Historici ho mohou korigovat a snad i formovat svými podněty, nemohou ho ale dominovat, natož kontrolovat.

13 ILLYA PRIGOGINE, ISABELLE STENGERSOVÁ, *Řád z chaosu. Nový dialog člověka s přírodou*, Praha 2001.